

ΟΙ ΚΟΡΕΣ ΤΗΣ ΚΛΕΙΩΣ ΑΝΑΜΕΣΑ
ΣΤΗΝ ΕΣΤΙΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ

ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΕΙΣΟΡΡΟΠΗΣΗΣ ΜΕΤΑΞΥ
ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗΣ ΖΩΗΣ
ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΣΤΗΝ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ

Ιωάννα Παπαθανασίου

Μια προσπάθεια συλλογική, που πραγματεύεται το ζήτημα της εξισορρόπησης μεταξύ επαγγελματικής και προσωπικής ζωής των γυναικών, όπως το αντιλαμβάνονται οι ίδιες με βάση το επάγγελμά τους, δεν μπορεί να μην συμπεριλάβει τις εκπροσώπους του γυναικείου φύλου στην ακαδημαϊκή κοινότητα. Αναφέρομαι στις λειτουργούς της ανώτατης πανεπιστημιακής εκπαίδευσης και τις ερευνήτριες που αντιπροσωπεύουν σχεδόν το 1/3 (30,5%) του ακαδημαϊκού προσωπικού στην Ελλάδα. Σκοπός του παρόντος κειμένου είναι να δείξει ότι η «ισότητα» στις σχέσεις των δύο φύλων, αν και προβλέπεται στο παρόν σύστημα από ένα ισχυρό θεσμικό πλαίσιο, παρεμποδίζεται δομικά και εμπράκτως ακόμη και σε επαγγελματικές κατηγορίες που κατατάσσονται αβίαστα στις κοινωνικές και πνευματικές «ελίτ» της χώρας. Τα προβλήματα δεν οφείλονται αποκλειστικά ούτε στην παραδοσιακή διάκριση μεταξύ ιδιωτικού και δημόσιου χώρου που επιμένει να κατατάσσει τις γυναίκες στον πρώτο, ούτε στον «ιεραρχικό κατά φύλα καταμερισμό στην αγορά της εργασίας». Η πολυσυζητημένη, τα τελευταία χρόνια, εγγενής ανδροκρατική στελέχωση των ανώτερων δημοσίων δομών αποτελεί σύμπτωμα μιας ευρύτερης έμφυλης τάξης πραγμάτων που συνεχίζει να διαποτίζει και τις σύγχρονες κοινωνίες.

*Ευχαριστώ πολύ τη φίλη και συνάδελφο Ελένη Φουρναράκη για την εποικοδομητική ανάγνωση αυτού του κειμένου.

Η άνοδος του μορφωτικού επιπέδου των γυναικών και η συνεχής βελτίωση της θέσης τους στον τομέα της απασχόλησης επέτρεψε, μετά τον πόλεμο και ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια, την είσοδό τους σε επαγγελματικούς χώρους που στερεοτυπικά καθιερώθηκαν ως «ανδρικοί». Οι ανώτατες σπουδές, ωστόσο, και η επαγγελματική σταδιοδρομία δεν φαίνεται να αποτρέπουν την παρατεταμένη –αν και σταδιακά μειούμενη– υποεκπροσώπηση της γυναικείας παρουσίας σε κομβικές θέσεις της επιστημονικής, όπως και της διοικητικής ιεραρχίας και, κυρίως, τα εξαιρετικά χαμηλά ποσοστά συμμετοχής τους στα κέντρα σχεδιασμού και λήψης των αποφάσεων.

Το φαινόμενο, βεβαίως δεν είναι μόνον ελληνικό. Όπως τόνιζε, πριν μερικά χρόνια η Λάουρα Μαράτου «σε όλες τις χώρες-μέλη της ΕΕ έχουν επισημανθεί σαφείς διαφορές ανάμεσα στους άνδρες και τις γυναίκες, τόσο στις εκπαιδευτικές, όσο και στις επαγγελματικές τους διαδρομές και οι γυναίκες αποτελούν τη μειοψηφία του προσωπικού των Πανεπιστημίων και των ερευνητικών κέντρων, σύμφωνα με τα δεδομένα σχετικών εκθέσεων».¹

Οι εκτιμήσεις αυτές επιβεβαιώνονται από πρόσφατη ποιοτική έρευνα που διεξαγάγαμε το καλοκαίρι του 2016 επικεντρώνοντας σε μια από τις πολυπληθέστερες, σε αριθμό γυναικών, κατηγορίες επιστημονικών ειδικοτήτων, στις ιστορικούς που εργάζονται ως Διδακτικό Επιστημονικό Προσωπικό σε διάφορα ελληνικά πανεπιστήμια. Δέκα ελληνίδες ιστορικοί κλήθηκαν να απαντήσουν σε ερωτήματα για τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν στην προσπάθεια εναρμόνισης των διαφορετικών ρόλων που έχουν αναλάβει ως μητέρες, σύζυγοι, θυγατέρες και, παράλληλα, ως πανεπιστημιακοί λειτουργοί στην ανώτατη εκπαίδευση και ως γυναίκες επιστήμονες στο ανδροκρατούμενο και ανταγωνιστικό ακαδημαϊκό περιβάλλον.

1. Μαράτου, 2004, σελ. 7-10. Για τη θέση των γυναικών στο πανεπιστήμιο, βλ. επίσης, Ηλιού, 1988, σελ. 3-24. Βοσνιάδου και Βαΐου, 2006, σελ. 45-49, Καλτσόγια-Τουρναβίτη, 2011, σελ. 421-438. Για το ΕΚΠΑ βλ. Βοσνιάδου και Βαΐου, «Η θέση των γυναικών στο επιστημονικό προσωπικό του Πανεπιστημίου Αθηνών».

1. Ερευνητικά προαπαιτούμενα

Η Ελλάδα κατατάσσεται σταθερά τα τελευταία χρόνια στις χώρες εκείνες όπου το εκπαιδευτικό επίπεδο των γυναικών καταγράφει ποσοστά υπεροχής έναντι εκείνου των ανδρών. Οι επιτυχίες δεν αφορούν μόνον τις πολυσυζητημένες «πρωτιές» στην είσοδό τους στην ανώτατη εκπαίδευση και τις σπουδές τους. Σχετίζονται επίσης με τον αριθμό των πτυχιούχων νέων γυναικών. Σύμφωνα με σχετικά πρόσφατη δημοσιοποίηση στοιχείων από το Υπουργείο Παιδείας «στο σύνολο των ΑΕΙ για τους τακτικούς φοιτητές/τριες, κατά μέσο όρο την τελευταία δωδεκαετία [2003-2015], το 44,7% εκπροσωπεί άνδρες και το 55,3% γυναίκες με τα ποσοστά στους πτυχιούχους να διαμορφώνονται σε 38,3% και 61,7% αντίστοιχα. [...] Δηλαδή, στο σύνολο των ΑΕΙ την τελευταία δωδεκαετία έχουμε 127.705 περισσότερες γυναίκες πτυχιούχους έναντι των αντρών».²

Ωστόσο, παρά τον αυξανόμενο αριθμό των φοιτητριών, όπως και εκείνον των νέων γυναικών πτυχιούχων, η γυναικεία παρουσία δεν ακολουθεί την ίδια τάση στο επίπεδο των μεταπτυχιακών σπουδών. Στο ανώτατο αυτό επίπεδο της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης τα ποσοστά μετρούν σαφώς υπέρ του ανδρικού φύλου. Σύμφωνα με επεξεργασίες δεδομένων της τελευταίας απογραφής του πληθυσμού (2011), μεταπτυχιακές σπουδές έχει ακολουθήσει και ολοκληρώσει το 1,4% του ελληνικού πληθυσμού, ενώ οι κάτοχοι διδακτορικού διπλώματος αποτελούν αντίστοιχα το 0,4%.³ Το ποσοστό αυτό μπορεί να κατατάσσει τη χώρα μας σε μια αρκετά ενδιαφέρουσα θέση, έναντι ανάμεσα στις 22 χώρες που έλαβαν μέρος σε αντίστοιχη έρευνα του ΟΟΣΑ, καθώς οι διδάκτορες αντιστοιχούν σε 7,3 ανά χίλια άτομα του οικονομικά ενεργού πληθυσμού.⁴ Όμως, το συγκεκριμένο «εξειδικευμένο

2. Βλ. το ρεπορτάζ «“Πρωτιά” του γυναικείου φύλου στα Πανεπιστήμια και ΤΕΙ» της 09.06.2016 στην *esos.gr*, *Καθημερινή Ηλεκτρονική Εφημερίδα για την Παιδεία*.

3. Βλ. τους ειδικούς στατιστικούς πίνακες στο <http://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SAM03/2011>. (Ανάκτηση 17 Οκτωβρίου 2016). Ιδιαίτερα τον Πίνακα Α03. Απογραφή πληθυσμού 2011. Μόνιμος Πληθυσμός, κατά φύλο, ομάδες ηλικιών και επίπεδο εκπαίδευσης.

4. Πρόκειται για την πρόσφατη διεθνή έρευνα «*International Survey on Careers of Doctorate Holders-CDH*» του ΟΟΣΑ και τα στοιχεία για την Ελλάδα που συγκέντρωσε και παρουσίασε το ΕΚΤ. Βλ. «Οι διδάκτορες στην Ελλάδα: σταδιοδρομία και κινητικότητα» στο <http://www.ekt.gr/en/node/19878>. Επίσης το σχετικό άρθρο «Αποτελέσματα με-

ανθρώπινο δυναμικό υψηλών προσόντων», το οποίο θεωρείται ότι συνεισφέρει στην «αναπτυξιακή προοπτική της χώρας»,⁵ είναι κατά πλειοψηφία γένους αρσενικού. Οι κάτοχοι μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών είναι σε ποσοστό 52,3% άνδρες και 47,7% γυναίκες, ενώ οι αποστάσεις μεγαλώνουν περισσότερο στους κατόχους διδακτορικού διπλώματος, 65,2% άνδρες και 34,8% γυναίκες.⁶

Βεβαίως οι διαφορές φαίνεται ότι αποκλιμακώνονται στις νεώτερες γενιές. Όπως προκύπτει από την μελέτη του ΕΚΤ το 2016 «το μεγαλύτερο ποσοστό σε γυναίκες κατόχους διδακτορικού τίτλου (45,1%) καταγράφεται στην ηλικιακή ομάδα κάτω των 35 ετών και μειώνεται με την αύξηση των ομάδων ηλικίας, υποδηλώνοντας την αυξημένη συμμετοχή των νεότερων γυναικών σε διδακτορικές σπουδές». Αυτές οι ευοίωνες διαπιστώσεις, ωστόσο, δεν αναιρούν τις ανισότητες στην επαγγελματική σταδιοδρομία. Το αντίθετο, μάλιστα. Τα προβλήματα που αναδύονται στην Ελλάδα της κρίσης μοιάζουν να εμποδίζουν την άμβλυνση σε αντίστοιχο επίπεδο των έμφυλων ανισοτήτων. Αν μια θέση ΔΕΠ στο ελληνικό πανεπιστήμιο ή ερευνητή σε κάποιο ερευνητικό ίδρυμα συνιστά –χωρίς να είναι μονόδρομος– τη βασική επαγγελματική επιλογή των νέων διδασκόντων, μόνον το 56,9% ακολουθεί ακαδημαϊκή σταδιοδρομία. Οι υπόλοιποι, σύμφωνα πάντα με την μελέτη του ΕΚΤ, ακολουθούν διαφορετικές διαδρομές στον επιχειρηματικό, κρατικό ή κάποιον άλλο τομέα ή και στην αλλοδαπή.⁷ Από όσους εντάσσονται στον ακαδημαϊκό χώρο το 62,9% είναι άνδρες και

λέτης: «Οι διδάκτορες στην Ελλάδα: Σταδιοδρομία και Κινητικότητα» της 04.04.2016 στην esos.gr, *Καθημερινή Ηλεκτρονική Εφημερίδα για την Παιδεία* στο <http://www.esos.gr/arhra/43306/apotelesmata-meletis-oi-didaktotes-stin-ellada-stadiodromia-kai-kinitikotita>. (Ανάκτηση 29 Οκτωβρίου 2016).

5. Στο ίδιο.

6. Βλ., ό.π., τους ειδικούς στατιστικούς πίνακες στο <http://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SAM03/2011>. Σύμφωνα με τις επεξεργασίες του ΕΚΤ, ο αριθμός των διδασκόντων στην Ελλάδα που προκρίθηκε για επεξεργασία ανέρχεται το 2016 σε 35.947 άτομα εκ των οποίων το 38,9% είναι γυναίκες. Πρβλ. με το «Οι διδάκτορες στην Ελλάδα: σταδιοδρομία και κινητικότητα» στο <http://www.ekt.gr/en/node/19878>. Όπως και να έχει, αξίζει να σημειώσουμε ένα ακόμη στοιχείο της ΕΛΣΤΑΤ που αφορά τις ανισότητες των φύλων στους αναλφάβητους και στο χαμηλότερο εκπαιδευτικό επίπεδο. Παρατηρούμε ότι στο ποσοστό 4,1% που αντιστοιχεί σε όσους εγκατέλειψαν το Δημοτικό, αλλά γνωρίζουν γραφή και ανάγνωση, το 36,4% είναι άνδρες και το 63,6% γυναίκες. Αντίστοιχα, στο 2,25% που εκπροσωπούν οι αναλφάβητοι μόνον το 32,0% είναι άνδρες και το 68,0% γυναίκες.

7. Βλ. παραπάνω υποσημείωση 4.

το 37,1% γυναίκες. Η διαφορά αυτή, μικρότερη από την καταγεγραμμένη στην τελευταία απογραφή πληθυσμού διαφορά μεταξύ ανδρών και γυναικών που κατέχουν διδακτορικό δίπλωμα, παραμένει επίσης μικρότερη και από την αντίστοιχη διαφορά που παρατηρείται εντός του εγχώριου ακαδημαϊκού δυναμικού. Είναι, όμως, σαφώς μεγαλύτερη από εκείνη που σημειώνεται μεταξύ των νέων διδακτορούχων. Έτσι, θα ήταν μάλλον βιαστικό να θεωρήσουμε ότι οι νέες διδακτρίσες αντιμετωπίζουν τα ίδια προσκόμματα στην ένταξή τους στο ακαδημαϊκό προσωπικό με τους άνδρες συναδέλφους τους.

Σε κάθε περίπτωση, οι έμφυλοι συσχετισμοί εντός του ακαδημαϊκού χώρου αποδίδονται με ακρίβεια στη χαρτογράφηση που επιχειρήσαμε με βάση τις ιστοσελίδες των διαφόρων πανεπιστημιακών ιδρυμάτων και των ερευνητικών κέντρων της χώρας.⁸ Σύμφωνα με την συγκεκριμένη έρευνα ο αριθμός των 8.541 ενταγμένων στις τέσσερις βαθμίδες⁹ της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης αντιστοιχεί σε 5.944 άνδρες (69,4%) και σε 2.697 γυναίκες (30,6%). Αντίστοιχα, οι 588 ερευνητές ανεξαρτήτως του τρόπου που κατανέμονται στις ερευνητικές βαθμίδες,¹⁰ αντιστοιχούν σε 395 άνδρες (67,2%) και 193 γυναίκες (32,8%). Συνολικά, ο ακαδημαϊκός χώρος αριθμεί 9.129 ενεργά μέλη εκ των οποίων οι 6.339 άνδρες αντιπροσωπεύουν το 69,5% του ακαδημαϊκού δυναμικού της χώρας και οι 2.790 γυναίκες το 30,5%.

Τα ποσοστά αυτά επιμερίζονται, όπως είναι φυσικό, με διαφορετικούς τρόπους στις διάφορες ειδικότητες. Ακολουθώντας τις αναλυτι-

8. Η χαρτογράφηση πραγματοποιήθηκε το καλοκαίρι του 2016 στα 19 πανεπιστημιακά ιδρύματα της χώρας. Αναλυτικά διερευνήσαμε κατά σχολές και τμήματα, τα: ΕΚΠΑ, ΕΜΠ, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Γεωπονικό Πανεπιστήμιο, Σχολή Καλών Τεχνών, ΠΑΠΕΙ, Αριστοτέλειο Π.Θ, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Πανεπιστήμιο Πατρών, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Πολυτεχνείο Κρήτης, Πανεπιστήμιο Αιγαίου. Η έρευνα επεκτάθηκε επίσης στα εποπτευόμενα από την ΠΤΕΤ 10 ερευνητικά κέντρα της χώρας. Συγκεκριμένα διερευνήσαμε κατά ινστιτούτο τα: ΕΙΕ, ΕΚΚΕ, Ελληνικό Ινστιτούτο Παστέρ, Εθνικό Αστεροσκοπείο, ΕΚΕΦΕ Δημόκριτος, ΕΚΕΒΕ Α. Φλέμινγκ, ΕΛΚΕΘΕ, ΙΤΕ, Αθηνά και ΕΚΕΤΑ. Τα αποτελέσματα της έρευνας διασταυρώθηκαν το φθινόπωρο της ίδιας χρονιάς μετά την ανανέωση κάποιων ιστοσελίδων.

9. Περιλαμβάνονται οι λέκτορες/-ισσες και επίκουροι καθηγητές/-τριες που εργάζονται επί θητεία.

10. Δεν περιλαμβάνονται οι Ειδικοί Λειτουργικοί Επιστήμονες (ΕΛΕ) και οι εργαζόμενοι/-ες με συμβάσεις έργου.

κές ταξινομήσεις ανά ειδικότητα, όπως προτείνονται στο Εγχειρίδιο Frascati¹¹ του ΟΟΣΑ, οι κατανομές των δύο φύλων στους πέντε βασικούς κλάδους της εκπαίδευσης και της έρευνας εμφανίζουν για την χώρα μας την ακόλουθη εικόνα:

Κατανομή σε βασικούς κλάδους εκπαίδευσης και έρευνας ανά φύλο

Βασικοί κλάδοι	Σύνολο	Άνδρες	%	Γυναίκες	%
Κοινωνικές και Ανθρωπιστικές Επιστήμες	3.321	2.076	62,5	1.317	39,5
Γεωπονικές Επιστήμες	364	265	72,8	99	27,2
Μηχανολογία – Τεχνολογία	1.385	1.117	82,2	268	19,7
Επιστήμες Υγείας	2.241	1.512	70,2	729	33,8
Φυσικές Επιστήμες	1.746	1.369	78,4	377	21,6

Σύμφωνα με τον παραπάνω πίνακα ο μεγαλύτερος αριθμός γυναικών απορροφάται σήμερα στις Κοινωνικές και Ανθρωπιστικές Επιστήμες. Στις επιστήμες αυτές 1.317 γυναίκες συνιστούν μια δυναμική σταθερά ως προς την εκπροσώπηση στην ακαδημαϊκή κοινότητα. Στις Κοινωνικές και Ανθρωπιστικές Επιστήμες, άλλωστε, συγκεντρώνεται και ο μεγαλύτερος αριθμός πανεπιστημιακών και ερευνητών (3.321 άτομα). Η δεύτερη πολυπληθέστερη σε ακαδημαϊκό προσωπικό κατηγορία (2.241 άτομα), οι Επιστήμες της Υγείας, συγκεντρώνουν αντίστοιχα το δεύτερο σημαντικό ποσοστό γυναικών καθώς 729 γυναίκες εκπαιδεύουν το νέο ιατρικό και νοσηλευτικό προσωπικό της χώρας αλλά και απασχολούνται στην έρευνα στους τομείς της υγείας. Με χαμηλότερα ποσοστά εμφανίζονται οι εκπρόσωποι του γυναικείου φύλου στις Φυσικές Επιστήμες, την Μηχανολογία - Τεχνολογία και, τέλος, στην Γεωπονία, όπου καταγράφονται μόνον 99 γυναίκες πανεπιστημιακοί.

11. Ο διεθνής αυτός τρόπος συγκέντρωσης και αποτύπωσης στατιστικών στοιχείων και επεξεργασιών για την έρευνα και την ανάπτυξη έχει υιοθετηθεί σε 35 χώρες μεταξύ των οποίων και η Ελλάδα. Βλ. περισσότερα για την ανανεωμένη γαλλική έκδοση του 2016 στην ιστοσελίδα: <http://www.oecd.org/fr/innovation/inno/manueldefrascati/methodetypeproposeepourlesenquetessurlarechercheetledeveloppementexperimentalbemeedition.htm>. (Ανάκτηση 27 Οκτωβρίου 2016).

Στην γενική αυτή εικόνα της πανεπιστημιακής και ερευνητικής κοινότητας χρήσιμο είναι να επισημάνουμε τις επιμέρους διαφοροποιήσεις που παρατηρούνται ανάμεσα σε σχολές και σε τμήματα ως προς την εκπροσώπηση του φύλου. Το πλέον ακραίο παράδειγμα προέρχεται από τον χώρο των πολυτεχνικών σχολών. Στη Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του ΕΜΠ οι γυναίκες «σπάζουν τα στεγανά» με παρουσία της τάξης του 51,3% σε αντίθεση με την Σχολή των Ναυπηγών Μηχανολόγων Μηχανικών, όπου αποκλείονται παντελώς στο μέτρο που οι άνδρες συγκεντρώνουν το 100%. Ποσοστό 50,0% συγκεντρώνουν οι διδάσκουσες και στο Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου επιβεβαιώνοντας τη σχέση των γυναικών με μια σχολή που αντλεί ταυτόχρονα από τις επιστήμες του Ανθρώπου και την Μηχανολογία.

Μια ακόμη παρατήρηση αφορά σε τάση που διαφαίνεται το τελευταίο χρονικό διάστημα και συμπίπτει με την συρρίκνωση των προκηρύξεων νέων θέσεων στην ακαδημαϊκή κοινότητα, οπότε λόγω του περιορισμένου αριθμού των υπό διορισμό μελών ΔΕΠ, η παρατήρησή μας μπορεί να είναι συμπτωματική. Όπως και να έχει οι καταστάσεις των υπό διορισμό νέων πανεπιστημιακών και ερευνητών την περίοδο της οικονομικής κρίσης δείχνουν ότι, στη συγκεκριμένη συγκυρία, οι άνδρες είναι πιθανόν να προκρίνονται έναντι των γυναικών συνυποψηφίων τους.

2. Γυναίκες και επιστήμες του ανθρώπου

Η παρουσία των γυναικών στον ακαδημαϊκό χώρο μοιάζει να συνδέεται με παραδοσιακούς γυναικείους ρόλους. Ως παραμιάνα ή παιδαγωγός και αργότερα ως δασκάλα, αλλά και ως αδελφή νοσοκόμος και νοσηλεύτρια, η γυναίκα δοκιμάστηκε επαγγελματικά μέσα στους αιώνες. Αυτή την παράδοση μάλλον ακολούθησε όταν πέρασε για πρώτη φορά τις πύλες της ανώτερης και ανώτατης εκπαίδευσης. Στην Ελλάδα έγινε φοιτήτρια στο γύρσιμα του 19ου αιώνα, άρχισε να αποκτά ως απόφοιτος του πανεπιστημίου στον μεσοπόλεμο επαγγελματική υπόσταση και κατέκτησε μια θέση στο ανδροκρατούμενο πανεπιστήμιο μετά τον Β΄ παγκόσμιο πόλεμο.

Αν η άρνηση της Συγκλήτου, τον Σεπτέμβριο του 1887, να επιτρέψει την εγγραφή στην Ιατρική Σχολή της αποφοίτου του Αρσακείου

Ελένης Παντελίδου την οδήγησε, σε ένδειξη διαμαρτυρίας, στην αυτοκτονία, η άδεια εγγραφής στη Φιλοσοφική Σχολή του Εθνικού Πανεπιστημίου που λαμβάνει τον Σεπτέμβριο του 1890 η Ιωάννα Στεφανόπολι από τον τότε υπουργό Παιδείας Αθανάσιο Κανακάρη, παρά τις αντιρρήσεις της Συγκλήτου, την καταγράφει στην ιστορική μνήμη ως την πρώτη γυναίκα που φοιτά στο ελληνικό πανεπιστήμιο.¹² Από τα τέλη του 19ου αιώνα, άλλωστε, οι αντιστάσεις του πανεπιστημιακού κατεστημένου –όχι όμως και της κοινωνίας– υποχωρούσαν αφήνοντας τη θέση τους σε ένα διάχυτο σκεπτικισμό που συνδεόταν με τις νέες πραγματικότητες. «Η χειραφέτηση των γυναικών εγένετο ήδη συρμός και θα ήτο μάταιος αναχρονισμός να καταπολεμείται παρ' ημίν...» σημειώνει το 1897 ο τότε πρύτανης και καθηγητής Γενικής Χημείας Αναστάσιος Χρηστομάνος και συμπληρώνει «οφείλομεν να ανεχώμεθα αυτάς και να μη παρακωλύωμεν την επιστημονικὴν ἀνάπτυξιν του γυναικείου φύλου, ἀλλὰ και να μὴν ενισχύωμεν αυτάς δι' υπερβολικῆς ενθαρρύνσεως».¹³

Πενήντα χρόνια αργότερα, το 1947, μετά από δύο παγκόσμιους πολέμους, έγινε το επόμενο βήμα προς το κοινωνικό και επαγγελματικό άβατο της ανώτατης εκπαίδευσης. Η παλαιά απόφοιτος και παυθείσα το 1910, λόγω αντιδράσεων των φοιτητών, υφηγήτρια¹⁴ της Ιατρικής Σχολής Αγγελική Παναγιωτάτου, μετά από τη διεθνή αναγνώριση που χαρακτήρισε τις έρευνές της στην επιδημιολογία, ονομαζόταν καθηγήτρια «τιμής ένεκεν» της Υγιεινής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Γινόταν έτσι η πρώτη γυναίκα που κατακτούσε καθηγητική θέση στο ελληνικό πανεπιστήμιο, ενώ λίγα χρόνια αργότερα, το 1950, θα γινόταν το πρώτο γυναικείο αντεπιστέλλον μέλος της ανδροκρατούμενης Ακαδημίας Αθηνών.

12. Βλ. «Η Φιλοσοφική άλλοτε και τώρα», στο <http://www.deanphil.uoa.gr/h-sxoli.html>. (Ανάκτηση 15 Ιουνίου 2016). Βλ. επίσης Ζιγώγου-Καραστεργίου, 1988.

13. Βλ. Σπ. Γερ. Μαρκέτος, «Αγγελική Παναγιωτάτου (1878-1954). Η πρώτη γυναίκα καθηγήτρια της Ιατρικής Σχολής».

14. Η Αγγελική Παναγιωτάτου είχε διορισθεί υφηγήτρια Υγιεινής στην Ιατρική Σχολή του ΕΚΠΑ στις 25 Νοεμβρίου 1908, αλλά μετά τις βίαιες αντιδράσεις των φοιτητών κατά την πρώτη της παράδοση στις 10 Μαρτίου 1910 επαύθη. Στη συνέχεια εγκατέλειψε την Αθήνα, μετεκπαιδεύτηκε στη Γαλλία και έγινε καθηγήτρια στο Πανεπιστήμιο του Καΐρου. Βλ. για τον διορισμό της, Ιστορικό Αρχείο ΕΚΠΑ, Συνεδριάσεις της Συγκλήτου, Συνεδρίαση ΣΤ': 25 Νοεμβρίου 1908. Βλ., επίσης, την αυτοβιογραφία, Παναγιωτάτου, 1951.

«Η από κοινού συνεργασία των δύο φύλων, των αείποτε εν μάχη και αντιπράξει διατελούντων»,¹⁵ όπως σημείωνε το 1890 η *Εφημερίς των Κυριών*, αν και δεν βρήκε ένθερμους συμμάχους στον ανδρικό πληθυσμό ως σύνθημα των φεμινιστριών του τέλους του 19ου αιώνα, προχώρησε στην πράξη μέσα από την ριζοσπαστικοποίηση των κοινωνιών που έφερε κυρίως ο Β΄ παγκόσμιος πόλεμος. Οι συγκυρίες ενίσχυσαν τη μαζική έξοδο των γυναικών των μεσαίων και αστικών στρωμάτων στην αγορά εργασίας, συνέτειναν στην οικονομική και επαγγελματική χειραφέτησή τους και οδήγησαν στην καθιέρωση του δικαιώματος ψήφου και εμπλοκής στα κοινά, όπως αυτή κατοχυρώθηκε σταδιακά από την πολιτεία με την δημιουργία ενός σαφούς θεσμικού πλαισίου.

Αντίστοιχα, ο δρόμος προς την επιστημονική κοινότητα και την ακαδημαϊκή σταδιοδρομία άνοιξε για τις γυναίκες, παρά τα προσκόμματα και τα εν ενεργεία στερεότυπα, κυρίως μέσα από τις Επιστήμες του Ανθρώπου και της Υγείας. Η ενθάρρυνση προς το γυναικείο φύλο, την επιστημονική του κατάρτιση και σταδιοδρομία μπορεί να μην ήταν η επιζητούμενη, ωστόσο «[...] η μεγίστη και σημαντικωτάτη των επαναστάσεων, ας η ανθρωπότης κατά τον μακρόν αυτής βίον επιτέλεσεν», μία επανάσταση «εξόχως γόνιμος, εξόχως αποτελεσματική, διότι είναι ειρηνική [...]»,¹⁶ απέδιδε καρπούς.

Δεν πρόκειται ωστόσο για την αντίληψη περί ισότητας των φύλων που έβγαине νικήτρια από την αναμέτρηση, αλλά για την επικράτηση, κάτω από την πίεση των καινούργιων κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών δεδομένων, μιας λογικής αναγνώρισης του δικαιώματος στις γυναίκες να επεκταθούν επαγγελματικά σε ανδροκρατούμενους χώρους, πλην όμως σε τομείς που αντιστοιχούν στις «φυσικές» γυναικείες ικανότητες και που αναβιώνουν σε άλλο επίπεδο ρόλους παραδοσιακούς.

Τα μεγαλύτερα ποσοστά που σημειώνει το γυναικείο φύλο ως ακαδημαϊκό δυναμικό εντοπίζονται ακόμη και σήμερα σε ειδικότητες που συνδέονται σαφώς με την παραγωγή και αναπαραγωγή της γνώσης σε κάποιους τομείς των ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών και

15. Βλ. «Η δεσποινίς Στεφανόπολι γενομένη δεκτή εν τω Εθνικώ Πανεπιστημίω», *Η εφημερίς των κυριών*, αρ. φ. 183, 14 Οκτωβρίου 1890.

16. Στο ίδιο.

δευτερευόντως των επιστημών της υγείας. Ο πίνακας που ακολουθεί δίνει με ποσοστά την γυναικεία πλειοψηφική συνιστώσα του ελληνικού ακαδημαϊκού προσωπικού ανά πανεπιστημιακά τμήματα και ερευνητικά ινστιτούτα.

Η γυναικεία πλειοψηφική συνιστώσα του ελληνικού ακαδημαϊκού προσωπικού ανά πανεπιστημιακό τμήμα και ερευνητικό ινστιτούτο

Παν/μιο Ερευνητικό Κέντρο	Παν/κό Τμήμα Ερευνητικό Ινστιτούτο	Ποσοστό Γυναικών
ΑΡΙΣΤΟΤ. ΕΚΠΑ	Τμήμα Ψυχολογίας Ξενόγλωσσες Φιλολογίες και Σπουδές (7)	86,9% από 84,0% έως 58,3%
ΑΡΙΣΤΟΤ. ΕΚΠΑ	Ξενόγλωσσες Φιλολογίες (4) Τμήμα Εκπαίδευσης & Αγωγής Προσχολικής Ηλικίας	από 83,3% έως 69,2% 81,8%
ΠΕΛΟΠΟΝ. ΠΑΣΤΕΡ	Τμήμα Θεατρικών Σπουδών Ελληνικό Ινστιτούτο Παστέρ	73,3% 80,0%
ΠΕΛΟΠΟΝ. ΕΚΠΑ	Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας & Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών	71,4%
ΕΚΠΑ	Τμήμα Θεατρικών Σπουδών	66,6%
ΕΚΠΑ	Τμήμα Ψυχολογίας	66,6%
ΧΑΡΟΚΟΠ. ΠΕΛΟΠΟΝ.	Τμήμα Οικιακής Οικονομίας & Οικολογίας Τμήμα Φιλολογίας	66,6% 66,6%
ΔΗΜΟΚΡΙΤΟΣ	Ινστιτούτο Βιοεπιστημών & Εφαρμογών	66,6%
ΙΩΑΝΝΙΝ.	Παιδαγωγικό Τμήμα Νηπιαγωγών	65,0%
ΕΙΕ	Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών	64,3%
ΑΡΙΣΤΟΤ. ΔΗΜΟΚΡ.	Τμήμα Θεάτρου Τμήμα Επιστημών της Εκπαίδευσης στην Προσχολική Αγωγή	63,1% 63,1%
ΠΑΝΤΕΙΟ	Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας	62,5%
ΠΑΝΤΕΙΟ	Τμήμα Επικοινωνίας, Μέσων και Πολιτισμού	62,5%
ΠΑΤΡΩΝ	Τμήμα Φιλολογίας	62,5%
ΔΗΜΟΚΡ.	Τμήμα Μοριακής Βιολογίας & Γενετικής	61,9%
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ	Παιδαγωγικό Τμήμα Προσχολικής Εκπαίδευσης	60,1%
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ	Παιδαγωγικό Τμήμα Ειδικής Αγωγής	60,0%
ΔΗΜΟΚΡ.	Τμήμα Ελληνικής Φιλολογίας	60,0%
ΑΡΙΣΤΟΤ.	Τμήμα Επιστημών Προσχολικής Αγωγής & Εκπαίδευσης	58,6%
ΕΚΠΑ	Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης	58,3%

ΕΚΠΑ	Τμήμα Φιλολογίας	57,4%
ΕΚΠΑ	Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας	56,0%
ΕΚΚΕ	Ινστιτούτο Κοινωνικών Ερευνών	56,0%
ΑΡΙΣΤΟΤ.	Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης	55,5%
ΚΡΗΤΗΣ	Τμήμα Προσχολικής Εκπαίδευσης	55,2%
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ	Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας & Κοινωνικής Ανθρωπολογίας	55,0%
ΚΡΗΤΗΣ	Τμήμα Φιλολογίας	54,5%
ΠΕΛΟΠΟΝ.	Τμήμα Νοσηλευτικής	54,5%
ΑΡΙΣΤΟΤ.	Τμήμα Βιολογίας	53,3%
ΙΩΑΝΝΙΝ.	Τμήμα Φιλολογίας	52,1%
ΚΡΗΤΗΣ	Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας	52,1%
ΑΙΓΑΙΟΥ	Τμήμα Επιστημών Προσχολικής Αγωγής	52,1%
ΠΑΤΡΩΝ	Τμήμα Θεατρικών Σπουδών	51,5%
ΕΚΠΑ	Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής & Ψυχολογίας	51,4%
ΕΜΠ	Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών	51,3%

Σε σύνολο 254 τμημάτων, που κατανέμονται μεταξύ των 18 ελληνικών πανεπιστημιακών ιδρυμάτων, πλειοψηφία του γυναικείου φύλου σε επίπεδο μελών ΔΕΠ καταγράφεται μόνο στα 46. Αντίστοιχα, πλειοψηφία των ερευνητριών εντοπίζεται μόνο σε 4 από τα 31 ινστιτούτα των 10 ερευνητικών κέντρων της χώρας που εποπτεύονται από την ΓΓΕΤ.

3. Οι «κόρες της Κλειώς» ως πληθυσμός της έρευνάς μας

Αν και σύντομες, η επισκόπηση για τη θέση των γυναικών ως μελών της ακαδημαϊκής κοινότητας και η αναδρομή στην ιστορία δείχνουν ότι η έρευνα για την εξισορρόπηση μεταξύ οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής του συγκεκριμένου γυναικείου πληθυσμού έχει ως σημείο εκκίνησης κάποια δεδομένα που οδηγούν σε αντίστοιχα ερωτήματα. Άραγε η παρατεταμένη –αν και σταδιακά μειούμενη– υποεκπροσώπηση της γυναικείας παρουσίας στην πανεπιστημιακή και ερευνητική κοινότητα και στην επιστημονική ιεραρχία οφείλεται αποκλειστικά στις αντιστάσεις και τα εμπόδια που έθεταν και θέτουν η ανδροκρατική στελέχωση των ανώτερων δημοσίων δομών και ο ιεραρχικός κατά φύλα καταμερισμός στην αγορά της εργασίας;¹⁷ Μήπως,

17. Για μια ιστορική επισκόπηση του φαινομένου βλ. Αβδελά, 1990.

στη συνέχεια κοινωνικών αντιλήψεων και στερεοτύπων, η ανέλιξη των γυναικών, ακόμη και σε επαγγελματικές κατηγορίες που τις κατατάσσουν στις πνευματικές «ελίτ» της χώρας, παρεμποδίζεται εμπράκτως από έμφυλους ανταγωνισμούς και άλλους παράγοντες που δεν περιορίζονται μόνον στο επαγγελματικό περιβάλλον; Αν η γυναικεία παρουσία στις επιστήμες του ανθρώπου συνδέεται με την αναβίωση, σε άλλο επίπεδο, παραδοσιακών ρόλων που αντιστοιχούν στις «φυσικές» γυναικείες ικανότητες, πώς διαχειρίζονται οι ίδιες τα θέματα που προκύπτουν από τους κατ' εξοχήν παραδοσιακούς ρόλους που διατηρούν ως γυναίκες, μητέρες, θυγατέρες και σύζυγοι και, ταυτόχρονα, ως επαγγελματίες σε ένα κατά μείζονα λόγο ανδροκρατούμενο επαγγελματικό περίγυρο;

Απαντήσεις για τα ερωτήματα αυτά αναζητήσαμε στην ποιοτική έρευνα που πραγματοποιήσαμε με δέκα γυναίκες - μέλη της ακαδημαϊκής κοινότητας, το καλοκαίρι του 2016.¹⁸ Τον πληθυσμό της έρευνάς μας αποτέλεσαν ελληνίδες ιστορικοί με ειδικευση στη νεώτερη και σύγχρονη ιστορία, ηλικίας μεταξύ 45 και 55 ετών, κάτοχοι διδακτορικών διπλωμάτων από πανεπιστημιακά ιδρύματα της Ελλάδας ή του εξωτερικού και σταθερή σχέση εργασίας, κατόπιν κρίσης, σε διαφορετικά πανεπιστήμια και σε διαφορετικές βαθμίδες. Η σύνθεση της ερωτώμενης πληθυσμιακής ομάδας υπάκουσε σε προδιαγραφές που έθετε το ευρύτερο ερευνητικό πλαίσιο για την εξισορρόπηση της οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής των γυναικών. Έτσι το όριο ηλικίας έως 55 ετών των ερωτωμένων γυναικών και κυρίως η ύπαρξη ανήλικων τέκνων αποτέλεσαν προϋποθέσεις που τηρήθηκαν στο εγχείρημά μας, ενώ, για λόγους ομοιογένειας, περιοριστήκαμε στην αναζήτηση του πληθυσμού της έρευνας στα πανεπιστημιακά ιδρύματα της χώρας.

18. Η έρευνα έγινε με την τεχνική των ημι-κατευθυνόμενων συνεντεύξεων. Οι συνεντεύξεις, διάρκειας 90 έως 150 λεπτών, έγιναν από την υπογράφουσα το παρόν κείμενο, τον Μάιο και Ιούνιο 2016, στο πλαίσιο προσωπικών συναντήσεων με τις ερωτώμενες, ενώ σε δυο περιπτώσεις χρησιμοποιήθηκε η από απόσταση συνέντευξη μέσω SKYPE. Κάθε συνέντευξη είχε οργανωθεί σε τρία μέρη: το πρώτο αφορούσε τη διαδρομή της ερωτώμενης και πληροφορίες τόσο για τις σπουδές, όσο και για τις επαγγελματικές της επιλογές. Το δεύτερο μέρος, που χρησιμοποιήθηκε για τη συγγραφή του παρόντος κειμένου, περιείχε ερωτήσεις συναφείς με τα προβλήματα που αντιμετωπίζει η ερωτώμενη μέσα από τους πολλαπλούς ρόλους που έχει επωμισθεί στο πλαίσιο της οικογενειακής και επαγγελματικής της ζωής και ένα τρίτο μέρος της συνέντευξης αφορούσε τη σχέση των γυναικών με την ιστορία.

Από τις ερωτώμενες ιστορικούς δύο είναι καθηγήτριες, δύο είναι αναπληρώτριες καθηγήτριες, τέσσερις επίκουροι και δύο λεκτόριες. Από αυτές τρεις εργάζονται στο ΕΚΠΑ, δύο στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, μια στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και οι υπόλοιπες στα περιφερειακά πανεπιστήμια Ιωαννίνων, Κέρκυρας, Αιγαίου και Πελοποννήσου. Είναι όλες μητέρες ανήλικων τέκνων, τρεις μόνον έχουν από δύο παιδιά και οι υπόλοιπες από ένα. Είναι όλες παντρεμένες ή σε ελεύθερη συμβίωση, αλλά, σε κάποιες περιπτώσεις, ο σύντροφος δεν είναι πατέρας των παιδιών τους. Οι σύντροφοί τους είναι κατά κύριο λόγο άτομα αντίστοιχων προσόντων, πανεπιστημιακοί συνάδελφοι στο ίδιο ή σε διαφορετικά πανεπιστήμια, ερευνητές ή υψηλόβαθμα στελέχη στην διοίκηση ή τον ιδιωτικό τομέα. Η οικονομική κρίση των τελευταίων χρόνων έχει επηρεάσει –το δηλώνουν οι ίδιες υπογραμμίζοντας *«όχι τόσο όπως άλλα τμήματα της κοινωνίας»*– και το δικό τους βιοτικό επίπεδο. Παραμένουν έτσι θεωρητικά μια «προνομιούχα» κοινωνική κατηγορία.

Αν οι προδιαγραφές του έργου επηρέασαν την σύνθεση του πληθυσμού που οφείλαμε να ερευνήσουμε, η απόφαση για την επιλογή των ιστορικών ως αυτόνομης κατηγορίας για την ποιοτική αναζήτηση στοιχείων και πληροφοριών από τον ακαδημαϊκό χώρο ήταν δική μας επιλογή και υπάκουσε σε συγκεκριμένα κριτήρια. Πολυμελής κοινότητα με σταθερή παρουσία και αναγνώριση στον χώρο των κοινωνικών και ανθρωπιστικών επιστημών οι ιστορικοί αποτελούν και στην Ελλάδα ένα στερεοτυπικά ανδρικό επάγγελμα στο οποίο η παρουσία των γυναικών κλιμακώνεται θεαματικά τις τελευταίες δεκαετίες, ιδιαίτερα μετά την δημιουργία των ξεχωριστών τμημάτων Ιστορίας και Αρχαιολογίας στο πανεπιστήμιο.¹⁹ Η σταδιακή αύξηση του αριθμού των πανεπιστημιακών ιδρυμάτων στη χώρα και η «προϊκοδότησή» τους με νεόδμητα τμήματα²⁰ που προσφέρουν ιστορικές

19. Το 1983-84 λειτούργησαν για πρώτη φορά αυτόνομα τα τμήματα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του ΕΚΠΑ, του ΑΠΘ, του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και του Πανεπιστημίου Κρήτης που αποσπάστηκαν με βάση τον νέο τότε νόμο για την τριτοβάθμια εκπαίδευση από τα τμήματα Φιλολογίας των αντίστοιχων πανεπιστημίων. Επίσης, από το 1998-99 λειτουργεί αυτόνομα το Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας (Πάντειο Πανεπιστήμιο) μετά την κατάτμηση του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σπουδών.

20. Αναφέρομαι στα εξής τμήματα: Τμήμα Ιστορίας (Ιόνιο Πανεπιστήμιο) Κέρκυρα, 1985-86 – Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας (Πανεπιστήμιο Αιγαίου)

σπουδές και μεταπτυχιακούς τίτλους σπουδών στην ιστορία συνέβαλε και αυτή, με τη σειρά της, στη διεύρυνση του αριθμού των ιστορικών. Σήμερα η σημαντικότερη επιστημονική εταιρεία, δηλαδή το επιστημονικό σωματείο των ιστορικών στην Ελλάδα που ονομάζεται Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού «Μνήμων» και εκδίδει το ομώνυμο περιοδικό, αριθμεί 156 ενεργά μέλη εκ των οποίων 101 είναι γυναίκες (64,7%).²¹

Η υπεροχή της γυναικείας παρουσίας στους ιστορικούς καταγράφεται, αν και σε μικρότερο ποσοστό, και στην ακαδημαϊκή κοινότητα. Στο πανεπιστήμιο, σε σύνολο 200 ιστορικών, οι 102 είναι γυναίκες (51,0%), ενώ, σε τρία από τα εποπτευόμενα από την ΙΤΕΤ ερευνητικά κέντρα όπου απασχολούνται με σταθερή εργασιακή σχέση ιστορικοί, τα αποτελέσματα είναι πιο θεαματικά. Οι γυναίκες ιστορικοί φτάνουν τον αριθμό 18 (60%), ενώ οι άνδρες συνάδελφοί τους είναι 12.²² Εκτός από τη δημογραφική δυναμική που εμφανίζουν οι γυναίκες ιστορικοί, ως πρόσθετο και ενδιαφέρον κριτήριο για την επιλογή προσμέτρησης η διάχυση της ειδικότητας στα διάφορα τμήματα των ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών. Σε αντίθεση με τους φιλόλογους, για παράδειγμα, ή τους αρχαιολόγους που συγκεντρώνονται στα ελληνόγλωσσα και ξενόγλωσσα φιλολογικά τμήματα ή στα τμήματα που παρέχουν αρχαιολογικές σπουδές, οι 200 πανεπιστημιακοί ιστορικοί διδάσκουν σε 56 διαφορετικά πανεπιστημιακά τμήματα ανά την Ελλάδα. Η διάχυση αυτή που αφορά, όπως είναι λογικό, και τις εκπροσώπους του γυναικείου φύλου επιτρέπει την αποτύπωση εικόνων και εκτιμήσεων που αφορούν γενικότερα την πανεπιστημιακή κοινότητα, ιδιαίτερα στις σχολές και στα τμήματα των ανθρωπιστι-

Μυτιλήνη, 1987-88 – Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας (Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Κομοτηνή, 1991-92 – Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Λαογραφίας (Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας) Βόλος, 1993-94 – Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτιστικών Αγαθών (Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου) Καλαμάτα, 2003-4.

21. Τα στοιχεία προέρχονται από την ιστοσελίδα του σωματείου, η οποία, όπως οι ίδιοι μας πληροφορούν, δεν έχει επικαιροποιηθεί. Βλ. <http://www.emne-mnimon.gr/greek/meli-p-6.html> (Ανάκτηση 17 Σεπτεμβρίου 2016).

22. Μεγάλο ποσοστό γυναικών ιστορικών παρατηρείται και στα 2 ερευνητικά κέντρα της Ακαδημίας Αθηνών, το Κέντρο Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού (60,0%) και στο Κέντρο Ερεύνης της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού (71,4%), αλλά τα κέντρα αυτά δεν προσμετρήθηκαν στην έρευνά μας ως μη εποπτευόμενα από την ΙΤΕΤ.

κών και κοινωνικών επιστημών. Υπό την έννοια αυτή, οι κόρες της μούσας της Ιστορίας, της Κλειώς, μετέχουν στην πανεπιστημιακή ζωή μέσα από τμήματα όπου συνυπάρχουν διαφορετικές ειδικότητες και όπου οι γυναίκες δεν αποτελούν υποχρεωτικά την πλειονότητα. Στη λογική αυτή, τα ζητήματα που αντιμετωπίζουν ως προς την επαγγελματική τους εξέλιξη, αλλά και τα θέματα εξισορρόπησης μεταξύ οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής μπορούν να χαρακτηριστούν αντιπροσωπευτικά στο βαθμό που δεν διαφέρουν ριζικά από εκείνα των περισσότερων γυναικών επιστημόνων της ακαδημαϊκής κοινότητας.

4. Ανάμεσα στην εστία και την ιστορία

Οι ιστορικοί με τις οποίες μοιραστήκαμε τις απόψεις τους σχολίασαν την καθημερινότητά τους ανάμεσα στην εστία, δηλαδή στα του οίκου, και στην ιστορία, ή, καλύτερα, στη διδασκαλία και την ιστορική έρευνα που συνιστούν τις δύο όψεις της επαγγελματικής τους ιδιότητας. Ανέδειξαν πτυχές της οικογενειακής και της επαγγελματικής τους ζωής που συνδέονται με την ιδιαιτερότητα του κοινωνικού τους φύλου και, παράλληλα, κατέθεσαν τη γνώμη τους για τα διαφορετικής τάξης προβλήματα και τις προκλήσεις με τις οποίες έρχονται αντιμέτωπες. Τα σημαντικότερα θέματα με τα οποία ασχολήθηκαν κατανέμονται στις τέσσερις ενότητες που ακολουθούν.

4.1. Μητρότητα και ακαδημαϊκή σταδιοδρομία

«Υπάρχει μια κατηγορία φίλων και συναδέλφων που δεν έχουν παιδιά και αυτό διαφοροποιεί τη ζωή τους σε επίπεδο καθημερινότητας, σε επίπεδο μετακίνησης και σε πολλά επίπεδα. Οι άνθρωποι που έχουν παιδιά είναι μια άλλη, επίσης, μεγάλη κατηγορία στην οποία ανήκω και νομίζω πως όλοι και όλες που γνωρίζω, τρέχουν και παλεύουν πολύ».

Με αυτόν τον σαφή τρόπο μια από τις συνομιλήτριές μας ταξινόμησε σε δύο χωριστές κατηγορίες την ακαδημαϊκή κοινότητα και, κατ' επέκταση, τον κόσμο των ενήλικων. Τοποθέτησε έτσι στο επίκεντρο της συζήτησης το ζήτημα της ύπαρξης παιδιών και ειδικότερα της μη-

τρόπιας ως δομικού στοιχείου που επηρεάζει καταλυτικά τη ζωή, την καθημερινότητα και τους ρυθμούς της, αλλά και έφερε στο προσκήνιο το ζήτημα της τεκνοποίησης.

Αν και δεν έχει μελετηθεί συστηματικά είναι εμφανές ότι ένας σημαντικός αριθμός γυναικών στην ακαδημαϊκή κοινότητα παραμένουν ή προτιμούν να παραμείνουν άτεκνες. Η ουδέτερη φράση *«έτσι τα έφερε η ζωή»*, που χρησιμοποιείται συχνά και επανέρχεται και στον λόγο των συνομιλητριών μας, εμπεριέχει ουσιαστικά δύο πραγματικότητες στις οποίες δεν προσμετρώνται, όπως είναι φυσικό, οι οργανικές δυσλειτουργίες. Η πρώτη σχετίζεται με μια απόφαση επένδυσης *«μόνον στην καριέρα»*, απόφαση που συνδέεται κατ' εξοχήν με τις δυσκολίες και τον ανταγωνισμό του επαγγέλματος και τη συνακόλουθη άρνηση για την ανάληψη των υποχρεώσεων που προϋποθέτει η δημιουργία οικογένειας. Η δεύτερη, σε στενή συνάρτηση με την πρώτη, χωρίς να προϋποθέτει κάποια προελημμένη απόφαση, συνδέεται με μια συνεχή μετάθεση του χρόνου τεκνοποίησης μπροστά στην κυρίαρχη λογική οικοδόμησης σταδιοδρομίας. Έτσι, όπως το δηλώνουν οι ίδιες, κάποιες γυναίκες τελικά *«έχασαν το τραίνο»*, καθώς, όταν θεώρησαν ότι *«τακτοποιήθηκαν επαγγελματικά, ήταν πλέον αργά...»*. Και οι δύο περιπτώσεις, ωστόσο, καταλήγουν σε ταυτόσημα αποτελέσματα. Παραμένοντας για μεγάλο διάστημα στο ρόλο των «ιδιαιτέρων» ή των «χαρισματικών» παιδιών στις πατρογονικές τους οικογένειες ή και, κάποιες φορές, σε απόσταση από αυτές, οι γυναίκες εξασφαλίζουν τόσο τη φροντίδα του περιβάλλοντος, όσο και μια προσωπική προσήλωση στους στόχους τους. Δημιουργούν, εν ολίγοις, τους όρους και τις προϋποθέσεις που τους επιτρέπουν να προχωρήσουν απρόσκοπτα στην ακαδημαϊκή σταδιοδρομία και την επαγγελματική τους αναγνώριση, αλλά δεν γνωρίζουν *«τη μητρότητα ως μια από τις πιο ενδιαφέρουσες, σημαντικές και κεντρικές εμπειρίες»* της ζωής.

Πράγματι και οι δέκα ιστορικοί με τις οποίες συζητήσαμε, συνδέουν τη μητρότητα με μια συγκλονιστική εμπειρία που δεν θα την άλλαζαν και χαρακτηρίζουν την τεκνοποίηση ως *«μοναδικό δώρο της φύσης και της ζωής»*. Ταυτόχρονα, όμως, υπογραμμίζουν τις ριζικές αλλαγές, τις δεσμεύσεις και υποχρεώσεις που πηγάζουν από τη δημιουργία της οικογένειας. Για τον λόγο αυτό εξηγούν ότι ο ρόλος της μητέρας, που δεν είναι εύκολος, δεν προέκυψε στη ζωή τους τυχαία, αλλά ως αποτέλεσμα κοινής απόφασης που έλαβαν με τον σύντροφο ή τον σύζυγό

τους. Αν ο γάμος δεν λειτούργησε ως προϋπόθεση,²³ η «καλή σχέση», συχνά μακροχρόνια, και η ηλικία συνέβαλαν καθοριστικά στην απόφαση και των δύο συντρόφων ή συζύγων για την απόκτηση παιδιού. Στην ίδια κατεύθυνση, η τεκνοποίηση για τις περισσότερες –αλλά και η υιοθεσία για μια συνομιλήτριά μας– αποφασίστηκαν ενώ οι ερωτώμενες είχαν ολοκληρώσει τον κύκλο των σπουδών τους και είχαν ήδη δρομολογήσει τις επαγγελματικές τους προοπτικές. Αντίστοιχα, σε κάποιες περιπτώσεις, η απόκτηση του παιδιού προηγήθηκε του τέλους της διδακτορικής διατριβής και συνδέθηκε, άλλοτε με προσωπικό πένθος, άλλοτε με κρίση ως προς τις επιλογές και άλλοτε με το άγχος της ηλικίας. Σε αντίθεση, όμως, με τα αναμενόμενα,²⁴ η εγκυμοσύνη και, στη συνέχεια, η γέννηση του παιδιού δεν λειτούργησαν ως τροχοπέδη. Στις συγκεκριμένες περιπτώσεις, μάλιστα, παρά την κούραση και τις ταλαιπωρίες, έδωσαν κίνητρο για την ολοκλήρωση των εκκρεμοτήτων και ώθηση για τη συνέχεια.

Η κοινή απόφαση και επιλογή, ο καταμερισμός των ευθυνών ανάμεσα στο ζευγάρι και οι εξωτερικές επικουρίες που επιστρατεύονται και προέρχονται, είτε από το οικογενειακό περιβάλλον, είτε στο πλαίσιο αμειβόμενων υπηρεσιών, ισορροπούν, κατά το δυνατόν, τα βάρη. Δεν αναιρούν, ωστόσο, την δεδομένη από τη φύση σχέση μητέρας-παιδιού, ούτε ανατρέπουν την παγιωμένη μέσα στο χρόνο αντίληψη ότι η πρώτη και βασική ευθύνη για το παιδί ανήκει στην μητέρα. Στη λογική αυτή η φράση «δεν είναι ένα παιδί που το έκανα εγώ, αλλά ένα παιδί που το κάναμε μαζί», που ακούγεται συχνά σε κάποιες συνεντεύξεις, εκφράζει, σε συνάρτηση πάντα με τα συμφραζόμενα, τον επιμερισμό της ευθύνης λόγω της κουλτούρας του ανδρόγυνου. Υποδηλώνει, όμως, παράλληλα την αναγνώριση της προσφοράς του πατέρα στο μέγλωμα και την ανατροφή του παιδιού λόγω των σοβαρών επαγγελματικών υποχρεώσεων που έχει και η μητέρα.

23. Σε τέσσερις περιπτώσεις την τεκνοποίηση ακολούθησε γάμος, σε δύο άλλες διατηρήθηκε το καθεστώς της ελεύθερης συμβίωσης και σε τέσσερις ο γάμος προηγήθηκε της τεκνοποίησης ή της απόφασης για υιοθεσία.

24. Το επισημαίνει και μια συνομιλήτρια μας περιγράφοντας την εμπειρία της: «Και μένω έγκυος πριν να ξεκινήσω να γράφω [το διδακτορικό] κανονικά, γεννάω [...] και τη δουλειά την πολύ χοντρή, αυτή που την ξέρουμε όλοι όσοι έχουμε γράψει, την έκανα από το πρωί μέχρι το βράδυ όταν το παιδί ήτανε μεταξύ ενάμιση και τρία. Δηλαδή, σε μια φάση που δεν θα περίμενα. Κανείς δεν θα μου έλεγε ότι μπορώ τότε να δουλέψω τόσο πολύ».

Σε κάθε περίπτωση είναι σαφές ότι ακαδημαϊκή σταδιοδρομία και μητρότητα συνιστούν ένα ιδιαίτερο δίπολο καθώς απαιτούν και τα δύο διαθεσιμότητα, επένδυση και αυτόνομο χρόνο. Αν και οι ώρες εργασίας στο πανεπιστήμιο δεν αντιστοιχούν σε καθημερινή οκτάωρη απασχόληση, η φύση της εργασίας, η προετοιμασία των μαθημάτων, το ερευνητικό και συγγραφικό έργο, που απαιτεί συγκέντρωση και απομόνωση, έρχονται σε αντίφαση με τις ανάγκες των παιδιών. Στον κατάλογο των προβλημάτων προς επίλυση προστίθενται όσα προκαλεί η μετακίνηση, συχνά του ενός εκ των δύο ή και των δύο γονέων, προς τον τόπο εργασίας. Από τις ιστορικούς με τις οποίες συνομιλήσαμε πέντε μόνον εργάζονται στον τόπο διαμονής τους και, από αυτές, οι τρεις έχουν θητεύσει - όντας ήδη μητέρες - σε περιφερειακά πανεπιστήμια. Από τις άλλες πέντε, οι τέσσερις μετακινούνται κάθε εβδομάδα προς τον τόπο εργασίας τους και μια έχει εγκατασταθεί με το παιδί της στην πόλη όπου εργάζεται. Αντίστοιχη είναι η κατάσταση των συντρόφων τους. Ένας ζει στο εξωτερικό και έρχεται στην Αθήνα για να συναντήσει την οικογένειά του, δύο είναι πανεπιστημιακοί και μετακινούνται κάθε εβδομάδα προς τις πόλεις όπου διδάσκουν, δύο έχουν επαγγελματικές υποχρεώσεις εκτός Αθηνών, τέσσερις εργάζονται και κατοικούν στον τόπο διαμονής της οικογένειας, ενώ υπάρχει και η περίπτωση πατέρα που δεν ασχολείται με την ανατροφή του παιδιού του καθώς οι σχέσεις έχουν διακοπεί και κατοικεί μακριά. Στον ρόλο του τον υποκαθιστά εδώ και αρκετά χρόνια εθελοντικά ο νέος σύντροφος της μητέρας.

4.2. Καθημερινότητα και οργάνωση του χρόνου

Σαφής επιλογή για τα μέλη της ακαδημαϊκής κοινότητας που αποτελούν τον πληθυσμό της παρούσας έρευνας η τεκνοποίηση και, επομένως, για τις γυναίκες, η μητρότητα απαιτεί ανακατανομές του χρόνου και διαφορετικές λογικές στην οργάνωση της καθημερινότητας. Όπως εύστοχα τονίζει μια συνομιλήτριά μας «η πειθαρχία στις υποχρεώσεις απέναντι στο παιδί έφερε μια άλλου τύπου πειθαρχία, μια οργάνωση γενικότερα, στη ζωή μας».

Αν η «πειθαρχία» και το «τρέξιμο για να τα προφτάσουμε όλα» αποτελούν τις λέξεις-κλειδιά στη λειτουργία του νέου οικογενειακού συστήματος, οι τρόποι που επιλέγονται ως προς τη διαχείριση της

καθημερινότητας ποικίλλουν κατά περίπτωση, αλλά και κατά τις διαφορετικές φάσεις ανάπτυξης του παιδιού. Κάποιες από τις ιστορικούς που μοιράστηκαν μαζί μας τις εμπειρίες τους εξήγησαν ότι, όσο τα παιδιά τους ήταν βρέφη ή πολύ μικρά, προτιμούσαν να απομονωθούν και να εργάζονται στο σπίτι. Κάποιες άλλες επέλεξαν να εργάζονται καθημερινά εκτός σπιτιού, τις περισσότερες φορές στον χώρο εργασίας τους καθώς το γραφείο τους επέτρεπε καλύτερα να συγκεντρωθούν. Για κάποιες άλλες η μετακίνηση προς τον τόπο εργασίας τους στα περιφερειακά πανεπιστήμια επέβαλε, μετά τη λήξη της άδειας, την απουσία τους, για κάποιες μέρες της εβδομάδας, από το σπίτι.

Ο οικογενειακός καταμερισμός αποδείχτηκε, στις περισσότερες περιπτώσεις, σωτήριο λύση. Ο πατέρας, τις ώρες που ήταν διαθέσιμος από τις δικές του επαγγελματικές υποχρεώσεις, αναλάμβανε ενεργητικό ρόλο στα της καθημερινότητας μαζί με τους παππούδες. Η πατρική παρουσία λειτούργησε θετικά, κυρίως στις περιπτώσεις όπου η μητέρα όφειλε να μετακινηθεί εκτός έδρας, αλλά και στις βραδινές «βάρδιες», όταν είχε ανάγκη από ξεκούραση. Στην ίδια κατεύθυνση, η πατρογονική οικογένεια, κυρίως της μητέρας, συνεισέφερε αποτελεσματικά όταν οι γονείς της ήταν ακόμη εν ζωή και σε «καλή κατάσταση». Την απουσία τους ή την έλλειψη διαθεσιμότητας αναπλήρωσαν οι «εξωτερικές βοήθειες». Οι επ' αμοιβή υπηρεσίες επιστρατεύτηκαν σε όλες τις περιπτώσεις, σε διαφορετικό όμως βαθμό, για να καλύψουν τα κενά που δημιουργούσαν οι απουσίες, η προβληματική λειτουργία των βρεφονηπιακών σταθμών και τα πρακτικά ζητήματα καθημερινής λειτουργίας του νοικοκυριού.

Διαφορετικών τύπων ο καταμερισμός ευθυνών και αρμοδιοτήτων συνδέεται προφανώς με οικογενειακές στρατηγικές που αποσκοπούν στην εύρυθμη λειτουργία του συστήματος. Δεν είναι μάλλον τυχαίο ότι, στις περισσότερες περιπτώσεις, μετακίνησης της μητέρας, ο πατέρας παραμένει εντός έδρας, όπως και το ότι οι πατρογονικές οικογένειες τους περιβάλλουν με την φροντίδα τους. Στην ίδια κατεύθυνση δεν είναι, επίσης, τυχαίο ότι οι επικουρίες έξωθεν –συνήθως κάποιες «καλές κυρίες»– αναλαμβάνουν όλο και περισσότερο ενεργό ρόλο όταν το οικογενειακό σύστημα δυσλειτουργεί. Στην έρευνά μας καταγράψαμε την περίπτωση ζευγαριού όπου η εβδομαδιαία μετακίνηση της μητέρας και η απουσία του πατέρα στο εξωτερικό, «σε όσο το δυνα-

τόν πιο κοντινή χώρα», αναπληρώνονται από πρόσωπα που προσφέρουν σταθερά αμειβόμενη υπηρεσία και στα οποία, ύστερα από τόσα χρόνια, «υπάρχει απόλυτη εμπιστοσύνη και θεωρούνται πλέον μέλη της οικογένειας». Σε μια άλλη περίπτωση, ζευγάρι εργαζόμενων σε δύο διαφορετικά περιφερειακά πανεπιστήμια, πέραν των αμειβόμενων υπηρεσιών, αποφάσισε να επιμερίσει τις επαγγελματικές υποχρεώσεις σε διαφορετικές ημέρες την εβδομάδα «για να είναι και οι δυο τους όσο το δυνατόν περισσότερο δίπλα στο παιδί».

Όσο αποτελεσματικές κι αν αποδεικνύονται οι διαφορετικές οικογενειακές στρατηγικές επιλύουν μόνο τα πρακτικά θέματα. Η φράση «είμαι γεμάτη τύψεις κι ενοχές» επανέρχεται συνεχώς στον λόγο των συνομιλητριών μας όταν αναφέρονται στις ώρες που αφιερώνουν στα παιδιά τους, ανεξάρτητα από την κατάστασή τους και τις λύσεις που έχουν υιοθετήσει. Ο χαρακτηρισμός ως «δημιουργικού» του λιγοστού χρόνου ενασχόλησης με την καθημερινότητα του παιδιού, ειδικά στην τρυφερή του ηλικία, δεν ανακόπτει τις «ενοχές» που ξεδιπλώνονται πίσω από τις κλειστές πόρτες, τις διήμερες και τριήμερες απουσίες κάθε εβδομάδα στο πανεπιστήμιο ή το ταξίδι που επιβάλλει η συμμετοχή σε ένα διεθνές συνέδριο.

Από την άλλη πλευρά, όταν η ενασχόληση με την έρευνα αδρανεί λόγω των υποχρεώσεων προς την οικογένεια, ο θυμός υπερισχύει.

«Όσο [το παιδί] ήταν πολύ μικρό μείωσα τις επαγγελματικές μου υποχρεώσεις, δούλευα για μεγάλο διάστημα διεκπεραιωτικά και εκ περιουσίας. Αυτό όμως δεν μπορούσε να συνεχισθεί. [...] Έπρεπε να περάσει αρκετός χρόνος για να βρω ισορροπία. Μέχρι τότε όμως ένοιωθα ότι τίποτε δεν έκανα καλά, ένοιωθα ότι ήμουν σε όλα ανεπαρκής».

Αυτό το διάχυτο αίσθημα της ανεπάρκειας επανέρχεται και στις ιστορικούς που δεν μετακινούνται προς τον τόπο εργασίας. Καθώς το κύριο βάρος του παιδιού πέφτει στην μητέρα, «το φως και ο υπολογιστής [που] παραμένουν αναμμένα περιμένοντας το ξέκλημα χρόνου ή τις ώρες του ύπνου» δεν αρκούν για να αναπληρώσουν τις ενοχές ούτε προς το παιδί, ούτε προς εαυτόν.

Η εναρμόνιση των ρόλων επέρχεται σταδιακά. Ως μη αυτόματη διαδικασία οφείλεται σε νέες ισορροπίες που επιτυγχάνονται καθώς

«το παιδί περνά στο επόμενο στάδιο», μεγαλώνει και αυτονομείται σιγά-σιγά. Στη νέα φάση, το σχολείο, ιδιαίτερα το «καλό σχολείο»,²⁵ αναλαμβάνει, όταν υπάρχει η οικονομική δυνατότητα, μερίδιο της ανατροφής και της εκπαίδευσης παράλληλα με την οικογένεια. Ωστόσο, παρά τα λεγόμενα, στην οργάνωση της καθημερινότητας το σχολείο δεν φαίνεται να μετρά τόσο όσο η σταδιακή αλλαγή του χαρακτήρα των υποχρεώσεων απέναντι στο παιδί, η αποδοχή του παγιωμένου πλέον συστήματος και κυρίως η μείωση του οικογενειακού άγχους.

Μέσα από την αποδοχή το αίσθημα της ανεπάρκειας της μητέρας υποχωρεί, αλλά οι ενοχές για τις απουσίες διατηρούνται καθώς τα παιδιά φροντίζουν τα ίδια να τις συντηρούν. Η εργασία της μητέρας και το κενό που συνεπάγεται αποτελούν ένα «ανεπιθύμητο κομμάτι της ζωής τους» το οποίο γνωρίζουν ότι δεν μπορούν να το αλλάξουν. Το έχουν μάλιστα συνηθίσει γιατί «πάντα έτσι ήταν» για αυτά. Ωστόσο, κάποια από τις μετακινούμενες συνομιλήτριές μας, αναφερόμενη στον δεκατριάχρονο γιό της, τονίζει:

«Δεν έχει συμφιλιωθεί με το γεγονός ότι φεύγω αν και εντέλει το αποδέχεται ως μέρος μιας ρουτίνας. Εκεί όμως που του βγαίνει η μεγάλη αντίδραση είναι όταν πρόκειται να μείνω για περισσότερες μέρες εκτός ή να φύγω για κάποια άλλα ταξίδια, σε συνέδρια κλπ. Ελπίζω μεγαλώνοντας κι άλλο ότι θα το αποδεχθεί. Άλλωστε αυτό το κομμάτι το ερευνητικό που είχα αφήσει πίσω, έχω ήδη αρχίσει να το προσπαθώ, αλλά με φειδώ».

4.3. Έμφυλες σχέσεις στην εργασία και στην οικογένεια

Είναι σαφές ότι έχει παρέλθει ανεπιστρεπті ο καιρός που οι φοιτητικές ιαχές «στην κουζίνα, στην κουζίνα» πλημμύριζαν το αμφιθέατρο προτρέποντας, το 1911, την πρώτη υφηγήτρια του Πανεπιστημίου Αθηνών, Αγγελική Παναγιωτάτου, να εγκαταλείψει τη διδασκαλία. Άραγε έχει λήξει οριστικά και η ισχύς της συμβουλής του τότε πρυτάνεως

25. «Ευτυχώς που υπάρχουν και καλά σχολεία που τα φροντίζουν» επισημαίνει μια ιστορικός. Το ζευγάρι δεν μπορούσε να ανταποκριθεί λόγω έλλειψης χρόνου σε όλες τις εξωσχολικές δραστηριότητες. Προτίμησαν έτσι να στείλουν το παιδί σε ένα ιδιωτικό σχολείο που του παρέχει, εκτός από άρτια εκπαίδευση, τα απαραίτητα συμπληρωματικά προγράμματα εκμάθησης ξένων γλωσσών και αθλητικές δραστηριότητες.

περί της «μη υπερβολικής ενθαρρύνσεως των γυναικών»; Η απάντηση μοιάζει διφορούμενη διότι, αν και αφορά πάντα το γυναικείο φύλο, έχει πλέον αλλάξει κατεύθυνση. Η έλλειψη ενθάρρυνσης έχει μάλλον αποσυνδεθεί από τις φοιτήτριες στις οποίες αναφερόταν ο Αναστάσιος Χρηστομάνος. Χωρίς να έχει εκλείψει παντελώς, στρέφεται πλέον προς τις γυναίκες συναδέλφους και υποψήφιας συναδέλφους.

Το φαινόμενο της «γυάλινης οροφής», δηλαδή η περιορισμένη πρόσβαση των γυναικών σε διοικητικές θέσεις και αξιώματα στο πανεπιστήμιο, αλλά και στην πρώτη βαθμίδα, συνδέεται για τις περισσότερες συνομιλήτριές μας με την έλλειψη ενθάρρυνσης από τους άνδρες συναδέλφους. Με άλλα λόγια αποτελεί ένα «ήπιο» σύμπτωμα των έμφυλων ανισοτήτων και ανταγωνισμών στο ακαδημαϊκό εργασιακό περιβάλλον. Δεν πρόκειται, όμως, μόνο γι' αυτό το φαινόμενο που παρατηρείται σε όλες τις χώρες.²⁶ Εντός της ελληνικής ακαδημαϊκής κοινότητας οι έμφυλοι ανταγωνισμοί μάλλον το υπερβαίνουν και φαίνεται ότι «κρατούν καλά». Η κοσμιότητα και η κουλτούρα λειτουργούν, βεβαίως, ως μηχανισμός αυτοελέγχου διατηρώντας, σε περιορισμένη κλίμακα, τη δημόσια εκφορά σεξιστικών σχολίων. Ωστόσο ο αξιοκρατικός κώδικας του ανδροκρατούμενου ελληνικού πανεπιστημίου εμπεριέχει ακόμα τα ίχνη του διάχυτου σεξισμού που ενυπάρχει σε όλη την ελληνική κοινωνία.

Τα παραδείγματα είναι πολλά, αλλά μεταγράφουμε τα τρία χαρακτηριστικότερα. «*Κοίτα τώρα που απόκτησες παιδί να μην αρχίσεις τα γνωστά 'θέλω άδεια', 'το παιδί αρρώστησε' και τα σχετικά*». Τα λόγια του εργοδότη-προϊσταμένου σε ιστορικό εργαζόμενη σε ιδιωτικό ερευνητικό ίδρυμα, πριν εκλεγεί στο πανεπιστήμιο, εμπεριέχουν την απόλυτη απαξίωση της μητρότητας και της γυναίκας. Υποκρύπτουν μια έμμεση απειλή προς την εργασιακή της κατάσταση και δεν απέχουν ιδιαίτερα από ενυπόγραφο σχόλιο υψηλόβαθμου, αλλά σχετικά νέου στην πλίκια πανεπιστημιακού δασκάλου σε εισηγητική έκθεση για την εκλογή ιστορικού στο πανεπιστήμιο. «*Στην τεκμηρίωση ψήφου [...] γράφει ότι ναι βεβαίως έχει κάνει όλη τη δουλειά που έχει κάνει κ.λπ. Θα ήταν, όμως, καλύτερη ή ισάξια με τους άνδρες συναδέλφους της, αν δεν είχε ακολουθήσει τον τρόπο ζωής που ακολούθησε, που προφανώς ήταν η οικογένεια*».

26. Βλ. το συλλογικό έργο Blanpain, 2006.

Το τρίτο παράδειγμα αντλείται από την σεξιστική ειρωνεία ιστορικού όταν γυναίκα συνάδελφός του ανέλαβε την προεδρεία σημαντικής επιτροπής στην οποία μετείχαν και οι δυο. Το σχόλιο που ακολούθησε τα «συγχαρητήρια» –«να μας κεράσεις για το αξίωμα με γεμιστά που θα τα φτιάξεις με τα χεράκια σου»– άφησε άφωνους τους υπόλοιπους άνδρες πανεπιστημιακούς που στελέχωναν την επιτροπή.

Και στις τρεις περιπτώσεις οι απαξιωτικές-σεξιστικές κρίσεις προέρχονται από πρόσωπα που έχουν παιδιά και οικογένειες. Καθώς αυτού του τύπου οι συμπεριφορές αντανakλούν πιθανότατα και τις σχέσεις που οι συγκεκριμένοι άνδρες διατηρούν μέσα στις οικογένειές τους, το ερώτημα που τέθηκε, στη συνέχεια, ήταν κατά πόσο οι ίδιες αντιμετωπίζουν αντίστοιχες καταστάσεις και έμφυλους ανταγωνισμούς στον οικογενειακό τους περίγυρο. Οι συνομιλήτριές μας προτίμησαν να χρησιμοποιήσουν αναφορές από το φιλικό τους περιβάλλον τονίζοντας ότι δεν θεωρούν σπάνιο το παραπάνω φαινόμενο και ότι, σε κάποιες μάλιστα περιπτώσεις, έγινε αιτία ρήξης σχέσεων και διαζυγίων. Ταυτόχρονα, όμως, αισθάνθηκαν την ανάγκη να δείξουν ότι η έκταση και η συχνότητά του διαφοροποιούνται ανάλογα με τα πρόσωπα, τους χαρακτήρες τους και τα συστήματα πεποιθήσεων. Στη λογική αυτή οι περισσότερες θεωρούν ότι στην ακαδημαϊκή κοινότητα το φαινόμενο ταυτίζεται με έναν «αντρικό συντηρητισμό» που δεν μεταφράζεται με βάση τις πολιτικές επιλογές, στο μέτρο που μπορεί να φέρει δεξιά, αλλά και κάποιες φορές αριστερό πρόσημο.

Σε άμεση συνάρτηση με τα προηγούμενα και τις έμφυλες σχέσεις προκύπτει ένα ακόμη σημαντικό ζήτημα. Αφορά το κατά πόσο η στάση των ίδιων των γυναικών μπορεί να επηρεάζεται από τις επικρίσεις και τα αρνητικά σχόλια του επαγγελματικού περιβάλλοντος. Μια επιθετική ή «πληρωμένη» απάντηση, όπως και μια αδιάφορη στάση αποτελούν τα πιθανότερα σενάρια άμεσης αντίδρασης. Σε μακροπρόθεσμο επίπεδο, όμως, οι γυναίκες ενδέχεται να υιοθετούν διαφορετική στάση σε σχέση με τα του οίκου τους. Μπορεί, δηλαδή, να αποδέχονται στον τομέα της εργασίας ευκολότερα τα κοινωνικά στερεότυπα και να παραχωρούν στο άλλο φύλο όσα δικαιωματικά μπορούν και οι ίδιες να διεκδικήσουν.

Η παραχωρητική αυτή στάση αναδεικνύεται μέσα από δυο τοποθετήσεις μιας συνομιλήτριας ιστορικού. Αναφερόμενη στη σχέση με τον σύζυγο που μετακινείται σε περιφερειακό πανεπιστήμιο τονίζει:

«Έπρεπε να λείπει, εγώ ήμουν με τα παιδιά, με όλη τη δουλειά και την προσπάθεια του διδακτορικού. Εκεί κάπου συνειδητοποιούσα ότι όλα αυτά ήταν και δικές μου επιλογές, δεν μετέφερα το βάρος αλλού, αλλά από την άλλη δεν σήμαινε ότι δεν έπρεπε να υπάρχει ένα μοίρασμα ώστε να εκπληρωθούν και κάποιοι δικοί μου πόθοι, στόχοι, όνειρα. Οπότε και συγκρούσεις είχαμε και προσπάθεια να τα βρούμε μέσα σ' αυτό».

Αντίθετα για τον επαγγελματικό χώρο της διευκρινίζει ότι την ενδιαφέρει μόνο η «ποιότητα της δουλειάς» της και όχι οι θέσεις ευθύνης και τα αξιώματα. Άλλωστε «από τα δεδομένα που έχουμε γύρω μας φαίνεται ότι κυρίως είναι άνδρες οι άνθρωποι που θα βάλουν μπροστά την καριέρα τους και θέσεις με την έννοια των επικεφαλής... Προεδρικές ή πρυτανικές αρχές σε όλα αυτά είναι κυρίως άνδρες». Το φαινόμενο της «γυάλινης οροφής» αποκτά έτσι μια συμπληρωματική διάσταση που οφείλουμε κάποια στιγμή να διερευνήσουμε. Αν η έλλειψη ενθάρρυνσης από τους άνδρες αποτελεί το ένα σκέλος μιας κοινωνικής πραγματικότητας, μήπως στο άλλο σκέλος βρίσκεται η εύκολη αποδοχή της κατάστασης από τις γυναίκες και μια εσωτερική αποθάρρυνση ως προς τη διεκδίκηση υψηλότερων θέσεων στην ακαδημαϊκή ιεραρχία;

4.4. Οι «προνομιούχοι» πανεπιστημιακοί και η οικονομική κρίση

«Προνομιούχα» επαγγελματική κατηγορία «εξασφαλισμένη με ειδικά μισθολόγια» οι πανεπιστημιακοί και οι ερευνητές δεν φαίνεται να πλήττονται από την οικονομική κρίση των τελευταίων ετών, τουλάχιστον στο βαθμό που πλήττονται άλλες επαγγελματικές ομάδες. Η διαπίστωση αυτή, κοινή και για τις δέκα ιστορικούς συνομιλήτριές μας, προκύπτει σε σύγκριση με άλλες επαγγελματικές κατηγορίες της ελληνικής κοινωνίας και εξειδικεύεται στις αναφορές για την πληθώρα των άνεργων και των ξενιτεμένων επιστημόνων, δυνάμει υποψήφιων συναδέλφων, που αναγκάζονται να μεταναστεύσουν καθώς η οικονομική κρίση πρακτικά «έκλεισε» το ελληνικό πανεπιστήμιο.

Οι κοινές εκτιμήσεις, ωστόσο, για την επιδεινούμενη οικονομική κατάσταση της χώρας, όπως και για τις μειώσεις της τάξης του 40% στους δικούς τους μισθούς, δεν συνεπάγονται ομοιομορφία. Οι συνέπειες της κρίσης δεν αντανakλώνται και δεν επηρεάζουν με τον ίδιο

τρόπο στο σύνολό της την ακαδημαϊκή κοινότητα, όπως και το συλλογικό βίωμα δεν μεταφράζεται με τους ίδιους όρους για όλους. Οι διαφοροποιήσεις έχουν, όπως είναι λογικό, ως αφετηρία την περιουσιακή κατάσταση κάθε οικογένειας και κλιμακώνονται σύμφωνα με μια σειρά παραγόντων. Στην περίπτωση των συνομιλητριών μας ως σημαντικοί πρόσθετοι παράγοντες καταγράφονται το επάγγελμα και η οικονομική ευχέρεια του συζύγου, οι συμπληρωματικοί πόροι από προγράμματα ή δεύτερη εργασία και, κυρίως, ο τόπος εργασίας για τις ιστορικούς ή/και τους συντρόφους τους, όσους αντιμετωπίζουν σε εβδομαδιαία βάση τη μετακίνηση.

«Τι επίπτωση είχε για μας η οικονομική κρίση και η μείωση των μισθών μας» διερωτάται ιστορικός που κατοικεί σε ιδιόκτητο σπίτι και εργάζεται, όπως και ο σύζυγός της, στον τόπο διαμονής τους. «Πέρα από το ψυχολογικό, νομίζω ότι το πιο σημαντικό που χάσαμε ήταν για μας τα ταξίδια, γιατί ταξιδεύαμε πολύ» απαντά. Διαφορετική εντελώς είναι η απάντηση νεώτερης ιστορικού που εργάζεται σε διαφορετικό περιφερειακό πανεπιστήμιο από τον σύντροφό της, ενώ η οικογενειακή βάση βρίσκεται σε τρίτη πόλη, εκεί όπου υπάρχει δικό τους διαμέρισμα. Στην περίπτωση τους τα «συνεχή ταξίδια παραμένουν υποχρεωτικά», όσο κι αν αυξήθηκε το κόστος της μετακίνησης. Ουσιαστικά «είναι το μόνο πράγμα που δεν άλλαξε» στη ζωή τους στη διάρκεια της οικονομικής κρίσης, καθώς η μείωση των μισθών και η αύξηση των λειτουργικών εξόδων έθεσε επί τάπητος την ανάγκη περιορισμού των οικογενειακών δαπανών.

Ο περιορισμός των οικογενειακών δαπανών, όμως, δεν είναι εύκολη υπόθεση. Δύσκολα εφαρμόσιμος για όλους όσους, σε μια ηλικία, έχουν οργανώσει με συγκεκριμένους τρόπους τη ζωή τους, προσκρούει για τους μετακινούμενους, ειδικά για τα ζευγάρια, σε ένα ακόμη σοβαρό ζήτημα. «Δεν έχουμε τρόπο συνύπαρξης γιατί δεν υπάρχει καμία δυνατότητα συνυπηρέτησης. Τα πανεπιστήμια είναι αυτοδιοίκητα ιδρύματα και δεν ισχύει ο δημοσιοϋπαλληλικός κώδικας» τονίζει μια συνομιλήτριά μας σπεύδοντας να συμπληρώσει ότι η ίδια δεν θα το επιδίωκε ακόμη κι αν παρουσιαζόταν κάποια ευκαιρία.

«Υπάρχει ένα είδος αίσθησης αν εμφανισθεί ένα ζευγάρι σε ένα ίδιο περιβάλλον ακαδημαϊκό. Ενδεχομένως έχει και αντιιδεολογικό χαρακτήρα».

Σε κάθε περίπτωση, στον οικογενειακό προγραμματισμό που διέπει τις οργανωμένες ζωές, η πλέον διαδεδομένη και ουσιαστική περικοπή, πλην της αγοράς βιβλίων, αφορά τη μείωση ή την κατάργηση των αμειβόμενων οικιακών υπηρεσιών για το σπίτι, αλλά και το παιδί. Αυτό που κάποτε θεωρείτο δεδομένο –οι κυρίες ή οι κοπέλες που φρόντιζαν σε σταθερή βάση το νοικοκυριό– δεν αναπληρώνεται εύκολα στις μέρες της κρίσης. *«Κάθε έξι μήνες αλλάζω καθαρόλα. Ξέρεις πόσες φορές έχω κάψει τις φακές;»* είναι η χιουμοριστική απάντηση συνομιλήτριάς μας που αδυνατεί να ανταπεξέλθει στο κόστος μιας οικιακής βοηθού.

Το χιούμορ υποκρύπτει, αλλά δεν καλύπτει τα κενά που δημιουργούν οι περικοπές στην καθημερινότητα. Τα περισσότερα παιδιά των συνομιλητριών μας είναι ήδη στην εφηβεία, αλλά όσα είναι ακόμη μικρά δεν είναι λίγες οι φορές που κάθονται για χάρη της πολυάσχολης μητέρας *«με τις μπογιές και τα τετράδιά τους»* υπομονετικά σε κάποια αίθουσα συνεδρίου, διδασκαλίας ή έκτακτης γενικής συνέλευσης. Από την άλλη πλευρά, η εντατικοποίηση των ρυθμών και το *«τρέξιμο»* για τα του οίκου επιβαρύνουν όχι μόνον τα παιδιά, αλλά και τις μητέρες, ειδικά όταν ο σύζυγος απουσιάζει συνεχώς λόγω υποχρεώσεων. *«Αισθάνομαι να λειτουργώ σαν σε μονογονεϊκή οικογένεια»* δηλώνει η ιστορικός που συνεντεύσκεται με τον άντρα της και το παιδί τους μόνον τα Σαββατοκύριακα και στις διακοπές. *«Αυτά τουλάχιστον προσπαθούμε να είναι δικά μας»* υπογραμμίζει.

Συμπεράσματα

Θεματοφύλακες της ιστορίας και της ιστορικής μνήμης, οι γυναίκες ιστορικοί με τις οποίες συνομιλήσαμε έχουν καταφέρει να κάνουν αισθητή την παρουσία τους και την ποιότητα της δουλειάς τους στον επιστημονικό χώρο και, δικαιώνοντας τις επιλογές τους, θεωρούν ότι η μητρότητα, παρά τις δυσκολίες και τους εξαντλητικούς ρυθμούς της καθημερινότητας, αποτελεί *«ύψιστο δώρο»*. Τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν στην προσπάθεια εναρμόνισης των επαγγελματικών και οικογενειακών υποχρεώσεών τους δεν φαίνεται να απέχουν ιδιαίτερα από αυτά των γυναικών σε άλλες ειδικότητες της ακαδημαϊκής κοινότητας, όσων έχουν παιδιά και ταυτόχρονα δοκιμάζουν τις ιδιαιτερείτες ενός επαγγέλματος που θεωρείται ευυπόληπτο, προνομιούχο και χωρίς ιδιαίτερες δυσκολίες εξωτερικά.

Έχοντας καταστήσει προνομιούχο χώρο τους τις κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες και δευτερευόντως τις επιστήμες της υγείας, τομείς όπου η γυναικεία εργασία συναντάται με μια βαθιά παράδοση, οι γυναίκες πανεπιστημιακοί και ερευνήτριες ανελίσσονται σε επαγγελματικές κατηγορίες που τις κατατάσσουν στις πνευματικές «ελίτ» της χώρας αντιμετωπίζοντας ακόμη και σήμερα αντιλήψεις και κοινωνικά στερεότυπα μέσω των οποίων εκφράζονται έμφυλοι ανταγωνισμοί προερχόμενοι κυρίως από το επαγγελματικό περιβάλλον.

«Τα προσκόμματα υπάρχουν για να τα ξεπερνάμε» υποστηρίζουν οι ιστορικοί με τις οποίες συνομιλήσαμε δείχνοντας ότι οι ισορροπίες μέσα στις οποίες λειτουργούν δεν είναι σταθερές. Το αντίθετο μάλιστα, σε κάποιες περιπτώσεις μοιάζουν εξαιρετικά επισφαλείς, όπως προκύπτει από τις διαφορετικές και αναπροσαρμοζόμενες οικογενειακές στρατηγικές που τους επιτρέπουν να διαχειρίζονται με ευελιξία, παρά το ψυχικό κόστος, τους ρόλους που διατηρούν ως γυναίκες, μητέρες, θυγατέρες και σύζυγοι και ταυτόχρονα ως επαγγελματίες σε ένα, κατά μείζονα λόγο, ανδροκρατούμενο επαγγελματικό περίγυρο.

Βιώνοντας τους ρόλους αυτούς, με τις δυσκολίες και τις αντιφάσεις που χαρακτηρίζουν τη σύνθεσή τους, δεν προβάλλουν ένα ατομικό «success story», ούτε εξωραϊζουν υποχρεωτικά τις προσωπικές τους διαδρομές. Οι συνομιλήτριές μας δηλώνουν ότι τιμούν τις επιλογές τους και ότι προσπαθούν να ανταποκριθούν σε όλα τα επίπεδα εξηγώντας ότι κανένας από τους ρόλους που έχουν αναλάβει «δεν δείχνει υποχρεωτική πορεία, ούτε αποτελεί μονόδρομο».

Για το λόγο αυτό, άλλωστε, επιστρατεύοντας νέες πρακτικές λύσεις σε όλα τα επίπεδα αντιστέκονται στη μείωση μισθών που τους επέβαλε η οικονομική κρίση των τελευταίων χρόνων. Ως γνήσιες κόρες της Κλειώς γνωρίζουν το παρελθόν, τις κοινωνίες του άλλοτε, τις σκληρές πραγματικότητες των κοινωνικών υποκειμένων και τις συνθήκες του κοινωνικού τους φύλου. Αν στις δυσκολίες αντλούν δύναμη «από τη φρεσκάδα και την καθαρή ματιά των παιδιών» τους, συνεχίζουν με τη συνείδηση ότι «σε λίγα χρόνια τα παιδιά παίρνουν τον δρόμο τους κι εμείς συνεχίζουμε τον δικό μας». Αντικρούοντας έτσι την άποψη ότι η μητρότητα γίνεται «οροφή» για το επιστημονικό τους μέλλον, πιστεύουν ότι η ισόρροπη συμμετοχή στην οικογένεια και την ακαδημαϊκή κοινότητα εξασφαλίζεται μακροπρόθεσμα και μόνο μέσα από τη συνεχή επένδυση και την επικοινωνία.

Βιβλιογραφία

- Αβδελά, Ε. (1990). *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού. Καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα στο δημόσιο τομέα, 1908-1955*. Αθήνα: Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος – Ιστορικό Αρχείο.
- Blanpain, R. (ed.) (2006). *Women in Academia and equality law. Aiming high – falling short? Denmark, France, Germany, Hungary, Italy, the Netherlands, Sweden, United Kingdom*. Χάγη: Kluwer Law International.
- Βοσνιάδου, Σ. και Βαΐου, Λ. (2006). Η θέση των γυναικών στο ακαδημαϊκό προσωπικό των ελληνικών πανεπιστημίων. Στο Θ. Παυλίδου (επιμ.), *Σπουδές Φύλου* (σελ. 45-49). Θεσσαλονίκη: εκδόσεις Ζήτη.
- Βοσνιάδου, Σ. και Βαΐου, Λ. Η θέση των γυναικών στο επιστημονικό προσωπικό του Πανεπιστημίου Αθηνών. Στο http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio4/praktika1/Baiou_bosniadou.htm (Ανάκτηση 27 Οκτωβρίου 2016)
- Η δεσποινίς Στεφανόπολι γενομένη δεκτή εν τω Εθνικώ Πανεπιστημίω. (14 Οκτωβρίου 1890). *Η εφημερίς των κυριών*, αρ. φ. 183.
- Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης – ΕΚΤ (2015). Οι διδάκτορες στην Ελλάδα: σταδιοδρομία και κινητικότητα. Στο Organisation for Economic Co-operation and Development – OECD, *International Survey on Careers of Doctorate Holders-CDH*. Στο <http://www.ekt.gr/en/node/19878>. (Ανάκτηση 29 Οκτωβρίου 2016).
- Ζιώγου-Καραστεργίου, Σ. (1988). *Γυναίκες και ανώτατη εκπαίδευση στην Ελλάδα. Οι πρώτες φοιτήτριες στο Πανεπιστήμιο Αθηνών 1890-1920*. Θεσσαλονίκη: [x.έ].
- Ηλιού, Μ. (1988). Οι γυναίκες πανεπιστημιακοί. Εξέλιξη της θέσης τους ή στασιμότητα;. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 70, σελ. 3-24.
- Ιστορικό Αρχείο ΕΚΠΑ, Συνεδριάσεις της Συγκλήτου, Συνεδρίαση ΣΤ': 25 Νοεμβρίου 1908. Στο <http://pergamos.lib.uoa.gr/dl/read?pid=uoadl%3A2529&childId=0&hint=0.70>. (Ανάκτηση 21 Σεπτεμβρίου 2016).
- Καλιτσόγια-Τουρναβίτη, Ν. (2011). Η θέση των γυναικών επιστημόνων στην ακαδημαϊκή κοινότητα και η αρχή της ισότητας». *Αφιέρωμα μνήμης στη Γιώτα Κραβαρίτου. Δίκαιο – Εργασία – Φύλο – Ψυχή*. Αθήνα: Εκδόσεις Σάκκουλα.
- Μαράτου, Λ. (2004). Η Επιστήμη έχει φύλο; Γυναίκες στον ακαδημαϊκό χώρο. *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, 77, σελ. 7-10.
- Μαρκέτος, Σπ. Γερ. Αγγελική Παναγιωτίτου (1878-1954). Η πρώτη γυναίκα καθηγήτρια της Ιατρικής Σχολής. Στο <http://www.pi.ac.cy/pi/files/>

- epimorfosi/isotita_fylou/dimgymn/arxeia/epistimi/Epistimonika Arthra/Marketos_ProtiGynaikaEpistimi.pdf. (Ανάκτηση 15 Ιουνίου 2016).
- Organisation for Economic Co-operation and Development – OECD. *Manuel de Frascati: Méthode-type proposée pour les enquêtes sur la recherche et le développement expérimental* (6ème édition). Στο <http://www.oecd.org/fr/innovation/inno/manueldefrascaticethodetypeproposedepourlesenquetessurlarechercheetledeveloppementexperimental6emeedition.htm>. (Ανάκτηση 27 Οκτωβρίου 2016).
- Παναγιωτάτου, Α. (1951). *Ο αγών της ζωής μου*. Αλεξάνδρεια.
- «Πρωτιά» του γυναικείου φύλου στα Πανεπιστήμια και ΤΕΙ (09.06.2016). *Esos.gr*, Καθημερινή Ηλεκτρονική Εφημερίδα για την Παιδεία. Στο <http://www.esos.gr/arthra/44460/protia-toy-gynaikoiy-fyloy-sta-panepistimia-kai-tei>. (Ανάκτηση 29 Οκτωβρίου 2016).
- Ρεντετζή, Μ. (2006). Η σκιαγράφηση της ιστορίας των γυναικών στις επιστήμες. *Σύγχρονα Θέματα*, 94, σελ. 50-61.
- Η Φιλοσοφική άλλοτε και τώρα. Στο <http://www.deanphil.uoa.gr/h-sxoli.html>. (Ανάκτηση 15 Ιουνίου 2016).

